

“सहकार चळवळींचा उदय आणि विकास - एक अध्ययन”

डॉ. एम. टेकाडे^१, यु. एस. पाटील^२

^१राज्य शास्त्र विभाग प्रमुख, भुसावल कला, विज्ञान व पु. ओ. नाहटा वाणिज्यमहाविद्यालय, भुसावळ जि. जळगाव.
^२कै. म.दि.सिसोदे उर्फ भाऊ साहेब, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नरडाणा ता. शिंदखडा जि. धुळे.

प्रस्तावना :-

सहकार ही एक जीवनपध्दती आहे. ती केवळ संघटीत कृती नसून मानवी व्यवहार करणाऱ्यांचा मार्ग आहे. 'एकमेकां सहाय्य करू, अवघे धरू सुपंध' हे त्यात अभिप्रेत आहे. सहकार ही व्यक्तींची संघटना असून त्यात पैश्यापेक्षा माणसाला अधिक महत्त्व असते. सहकारी संस्था ही लोकशाही तत्वावर आधारलेले असते. सर्व सभासद हे समान असतात. ही विचारसारणी लोकशाही समाजवादाकडे झुकणारी आहे. सहकार ही गरीब व दुर्बलांच्या प्रगतीची चळवळ आहे 'विना सहकार नव्हे उद्धार' असे म्हटले जाते. शेती औद्योगिक विकासात सहकारी संस्थांनी मध्यवर्ती भूमिका पार पाडावी अशी अपेक्षा आहे शेतकऱ्यांसारख्या दुर्बल घटकांचा आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सहकार क्षेत्रात आपल्या कार्याचा विस्तार करून वित्तीय गरजा भागवण्याचा व जीवनमान जगण्यासाठी विविध संस्थांचा विकास झाला.

आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेक व्यक्तींनी एकत्र येऊन संघटीत प्रयत्न करणे म्हणजे सहकार होय भारतीय समाजात प्राचीन काळापासून या तत्वांचा पुरस्कार करण्यात आल्याचे दिसून येते कुळ, ग्राम, श्रेणी आणि जाती या स्वरूपात सहकाराचा अविष्कार पूर्वी झाला. कुळ ही संघटना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक स्वरूपाची होती. त्यात जवळचे नातलग मित्रमंडळी आपल्या हिताचे संवर्धन करण्यासाठी परस्परांना सहकार्य करीत. सुस्थिर समाजजीवनात हे स्वरूप संकुचित होऊन अविभक्त कुटूंबापुरते मर्यादित झाले त्यानंतर ग्रामसभा खेडेपातळीवर सहकारी संघटना म्हणून कार्यरत होती. वैदिककाळानंतर भारतीय समाजात श्रेणी हा सहकार संघटनेचा प्रकार अस्तित्वात आला. औद्योगिक व हस्तोद्योग कामगार, कारागीर, व्यापारी बँका, व्यावसायिक बांधकाम कामगार आणि कंत्राटदार या लोकांची ही आर्थिक संघटना होय. भारतीय समाजातील जाती हा सहकाराचा प्रकार शिक्षण परोपकार आणि साहाय्यक कार्ये या सामाजिक कारणासाठी अस्तित्वात आला व पूढे विशिष्ट व्यवसाय विशिष्ट जातीशी निगडित झाला आणि सहकार हा आर्थिक घडामोडीचा महत्वाचा भाग बनला.

सहकाराचा उगम :-

समाज हा परिवर्तनशील आहे. समाजाचे जे चित्र आज आपणास पाहावयास मिळते ते प्राचीन युगापेक्षा अगदी भिन्न स्वरूपाचे दिसून येते. प्राचीन काळात मनुष्य टोळ्या करून एकत्र होत्या. स्वालंबी जीवन जगत होता व त्यावेळी या सर्वांत परस्पर सहकार्याची भावना होती. मर्यादा एवढीच की, त्याला धर्माचे आवरण होते. मानवाच्या प्रगतीबरोबरच दोन गट निर्माण झाले. एक गट पुढे गेला आणि दुसरा गट मागे राहिला. यातूनच भांडवलशाही अर्थव्यवस्था निर्माण झाली. व श्रमिकांचे शोषण होऊ लागले. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीने श्रमिकांच्या शोषणाचा अंतिम बिंदु गाठला. दुर्मिळ अवस्थेत 'गरज ही शोधाची जननी आहे' या नियमानुसार सहकाराचा जन्म झाला दुर्बल व्यक्ती या एकत्र येवून विरोधी बाजूंना तोंड देण्यासाठी संघटित होवू लागल्या. परस्परांना आदरासहित आर्थिक, सामाजिक व राजकीय दृष्टिकोनातून सहकार्य करू लागल्या. 'सर्वांसाठी एक व एकासाठी सर्व' या भावनेतून सहकाराचा उगम झाला .

सहकाराबाबतचे पहिले बिज इंग्लंडमध्ये पेरले गेले. इंग्लंडमध्ये १८व्या शतकात मोठी औद्योगिक क्रांती झाली त्याचा परिणाम म्हणजे लघुउद्योग आणि कुटीर उद्योग नष्ट झाले. श्रमीक वर्ग बेकार झाला त्यातून भांडवलशाही आणि श्रमिकांचा असे दोन गट निर्माण झाले. या श्रमिकांबद्दल सरकारने कोणतेही पाऊल उचललेले नाही अशा वेळी रॉबर्ट ओवेन हा प्रणेता सहकाराबाबतीत पुढे आला रॉबर्ट ओवेन याचा जन्म १७७१ साली न्युटन या ठिकाणी झाला त्यांनी आपल्या कर्तुत्व व स्व:मेहनतीवर सहकाराला जे स्वरूप दिले आणि सहकार वृद्धिसाठी जे कार्य केले त्यामुळेच त्यांना सहकाराचे जनक म्हटले जाते.

सहकाराचा अर्थ :-

सहकार म्हणजे एकत्र काम करणे मानवी संरचेएवढेच सहकाराचे तत्त्व प्राचीन आहे.कौटुंबिक व सामाजिक जीवनाचा सहकार हा आधार आहे. सहकारी प्रयत्न म्हणजे मानवाची अशी अंतःप्रेरणा की ज्यामुळे अडचण व आपत्तीच्या वेळी एकत्र राहणे एकत्र काम करणे आणि एकमेकांस सहाय्य करणे होय या तत्त्वामुळे मानवी जातीचा विकास झाला आधुनिक सुसंस्कृतपणाचा इतिहास म्हणजे सहकाराचा इतिहास होय. सहकाराशिवाय राजकीय व सामाजिक विकास शक्य झाला नसता.

ऋग्वेदात म्हटले आहे की, समान उद्देश, समान, विचाराने तुम्ही कार्यक्षमतेने व उत्तम प्रकारे तुमचे कार्य करू शकता.

मॉटेयू यांच्या मते, विज्ञानाने हे सिद्ध केले आहे की, मानव जातीचे अस्तित्व व सौख्य हे प्रेम आणि सहकार्य यामधूनच आहे.

सहकाराची व्याख्या :-

१. प्रा. लॅम्बर्ट पॉल :

सहकारी संस्था म्हणजे, स्वतःच्या उपभोगासाठी व्यक्ती समूहाने निर्माण व निर्देशित केलेली लोकशाही नियमानुसार चालविलेली व सभासदांच्या आणि समाजाच्या सेवेसाठी कार्य करणारी एक व्यावसायिक संस्था आहे.

२. डब्ल्यू पी. वट कीन :

सहकार म्हणजे एकता, लोकशाही, समता व स्वातंत्र्य या तत्वावर आधारित सामाजिक संघटना होय.

३. भारतीय सहकारी कायदा : १९१२

सहकारी तत्त्वानुसार आपल्या सभासदांचे आर्थिक हितांचे संवर्धन करणारी संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय.

वरील विचारवंतानी मांडलेल्या व्याख्यांच्या आधारे असे दिसून येते की, सहकार चळवळ ही एक व्यापक संघटना आहे आणि त्या माध्यमातून व्यक्तींची आर्थिक बाजू भक्कम बनते व स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर सहकाराच्या माध्यमातून मदत होते सहकार या शब्दामध्ये मोठे संघटनकौशल्य आहे आणि त्या कौशल्याच्या आधारे मानवाचा विकास घडविण्यासाठी व्यक्ती व्यक्ती कडून सहकार्य मिळते हे स्पष्ट होते.

सहकार चळवळीचा जन्म इंग्लंड मध्ये १८ व्या शतकात झाला.यावेळी तेथे औद्योगिक क्रांतीने शहरीकरणाला चालना मिळाली यंत्राद्वारे होणाऱ्या उत्पादनामुळे कामगार बेरोजगार झाल्याने त्यांच्यात व भांडवलदारात संघर्ष वाढला होता. १८४४ मध्ये 'रॉशडेल' या इंग्लंडमधील गावात विणकरांनी एकत्र येवून जीवनावश्यक वस्तू पुरविण्यासाठी पहिली सहकारी संस्था स्थापन केली सहकारी चळवळीची कल्पना प्रत्यक्ष व्यवहारात आणण्याचे कार्य रॉबर्ट ओवेन या समाजवादी विचारवंतांने केले म्हणूनच त्यांना आधुनिक सहकारी चळवळीचा 'जनक' म्हणून ओळखतात त्यांच्या प्रेरणेनेच १८४४ ला रॉशडेल यांनी जगातील पहिल्या प्रायोगिक सोसायटीच्या स्थापनेमुळे मानवातील सहकाराच्या भावनेला व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त होऊन अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन, व्यापार वाहतूक भांडवल पुरवठा इ. विविध क्षेत्रात सहकारी संस्था स्थापन झाल्या.

अमेरिकेत मोठमोठ्या कारखान्यांचे व धनिक लोकांचे राष्ट्र तेव्हा त्यांच्या आर्थिक समस्या वेगळ्या आणि भारतातील छोटे शेतकरी व कारगीर यांच्या समस्या वेगळ्या असा भारतातील लोकांचा समज होण्याचा संभव असतो भारतातील गरीब शेतकरी वर्गाकडे सहकारी उपक्रम सुरु करण्यासाठी बचत आणि इतर साधनसामग्री मूळीच नाही अशी परिस्थिती अमेरिकेत शेतकऱ्यांच्या बाबतीत कधीच उद्भवलेली नाही. १८४५ मध्ये अमेरिकेत वास्तव्यास गेलेले जर्मन लोकांनी 'ग्राहक सहकार भांडार' सुरु केले. अमेरिकेत नॅशनल को -ऑपरेटिव्ह य नावाची सहकारी संस्था सुरु केली.

रशियात १८६४ मध्ये ग्राहक सहकार चळवळीचा उगम झाला.मॉस्को मुनिअम ऑफ कन्झुमर्स को -ऑपरेटिव्ह या संस्थेचा जन्म झाला.त्यातूनच 'सेन्टो सायन्स' या घाऊक खरेदीचे काम चालायचे.

फ्रान्समध्ये सहकारी चळवळीची स्थापना १९३५ मध्ये झाली १९१२ मध्ये नॅशनल फेडरेशन व जनरल सोसायटी ऑफ कन्झुमर्स को.-ऑपरेटिव्ह या संस्थेची स्थापना झाली.

चीनमध्ये १९३५ मध्ये ग्राहक भांडाराची स्थापना झाला तेव्हा एकूण संख्या ५० होती १९४४ मध्ये ही संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढून ३७७३८ झाली बिजिंगमधील सा-पिंक ही नावाजलेली सहकारी संस्था होती.

स्कॉटलॅंड को.-ऑपरेटिव्ह हौसिंग सोसायटी ही नावाजलेली संस्था आहे या संस्थेमाफत ५० केंद्रे चालविली जातात.

भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील सहकार चळवळ :-

भारतात शेतकऱ्यांच्या आपत्कालीन परिस्थितीची पाहणी करण्यासाठी १९०१ साली दुष्काळ समितीने आपल्या अहवालात भारतातील ८०% शेतकरी कर्जबाजारी असल्याचे सांगितले १९०४ मध्ये को.-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट अॅक्ट स्थापन करण्यात आला आणि भारतात सहकार चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली व वेगवेगळ्या सहकारी संस्थांची स्थापना झाली.

१९०४ ते १९११ साली भारत सरकारने पहिला सहकारी कायदा पास केलो १९१२ ते १९१८ साली भारत सरकारने दुसरा कायदा पास केला हा काळ सहकार चळवळीचा विस्ताराचा काळ होता १९१९ ते १९२९ या काळात सहकाराची गती मंदावली पहिल्या महायुद्धा नंतर अनेक वस्तूंची टंचाई भासू लागली सर्व ठिकाणी वस्तूच्या किंमती वाढल्या त्यामुळे सहकारी चळवळीस प्रोत्साहन मिळून विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांची स्थापना झाली. मुंबई प्रांतात १९२५ मध्ये सहकारी कायदा पास करण्यात आला.त्यानंतर १९३२ मध्ये मद्रास प्रांतात १९३५ मध्ये बिहार व ओरिसा आणि १९४६ मध्ये पं.बंगालमध्ये आपआपले सहकारविषयक कायदे तयार केले.या काळात शेतीसाठी पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांच्या सभासदांमध्ये तिपट वाढ झाली. बऱ्याचशा सहकारी संस्थांनी आपल्या सभासदांना कोणत्याही प्रकारचे तारण न घेता कर्ज दिल्यामुळे सहकारी संस्थांचे दिवाळे निघाले सहकारी संस्थांच्या विकासाच्या कारभारांचा दोष दूर करण्यासाठी १९२९ मध्ये रॉयल कमिशनची स्थापना करण्यात आली या कमिशनने भारतातील सहकार चळवळीचा अभ्यास करत त्यातील उणिवा दाखवून दिल्या.

१९३० ते १९३९ हा काळ एकत्रिकरण व पुनर्रचनेचा काळ होता. १९२९ मध्ये झालेल्या जागतिक महामंदीचा तडाखा जगातील बहुतेक राष्ट्रांना बसला.महामंदीत सर्वच वस्तूंच्या किंमती उतरल्या व आर्थिक स्थिती खराब झाली.शेतकऱ्यांचे कर्जफेड दुरापास्त झाले.१९३९ ते १९४९ चा दरम्यानचा काळ हा विस्ताराचा काळ होता १९३९ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धास सुरुवात झाली त्यामुळे वस्तूंच्या किंमती वेगाने वाढू लागल्या.विविध क्षेत्रात संस्थेच्या विकासाची जाणीव भासू लागली.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील सहकार चळवळ :-

स्वातंत्र्योत्तर जगातील सर्वाधिक गरीबांचा देश म्हणून ओळखला जाणारा भारत २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर विकसनशिल राष्ट्रांचे नामाभिमान घेऊन आला होता. आता या राष्ट्रांची तयारी आहे स्वतःची विकसीत राष्ट्रे म्हणून ओळख प्रस्थापित करण्याची भारताच्या गरिबीत विकसित अशा गौरवशाली प्रवासात अनेक व्यक्ती संघटना चळवळींनी महत्वाची कामगिरी बजावली होती .त्यात सर्वाधिक वाटा होता तो सहकार चळवळ जागतिकीकरणाच्या आक्रमणालाही ही चळवळ समर्थपणे तोंड देत सर्वसामान्यांची स्वप्ने साकारत आहे.

वैकुंठभाई मेहता यांनी पंचवार्षिक योजनेचे निश्चित उद्दिष्ट ठेवले त्यानुसार त्यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात सहकार चळवळींच्या विकासाला मोठ्या प्रमाणात चालना दिली.

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ :-

भारतात १९०४ मध्ये को-ऑपरेटिव्ह अॅक्ट, १९०४ हा कायदा तत्कालीन केंद्र सरकारने अंमलात आणून पुढे सहकारी क्षेत्राचा कायदा १९०४ मध्ये बदल करून सहकारी संस्थेचा कायदा अस्तित्वात आला. पुढे हा कायदा अपुरा पडल्यामुळे प्रांतिक स्वायत्तता मंडळाने मुंबई प्रांतासाठी मुंबई सहकारी संस्था कायदा, १९२५ मध्ये मंजूर केला. १९१९ मध्ये सहकार हा विषय राज्य सरकारकडे वर्ग झाल्यानंतर वेगवेगळ्या घटकराज्यांनी त्या त्या राज्य परिस्थितीनुसार सहकार कायदे मंजूर करून सहकार चळवळ विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. १९५६ ला भाषावार प्रांत रचना झाली.१ मे १९६० ला स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. राज्यात जुनेच सहकारी संस्थांचे कायदे होते सहकार चळवळ कमी अधिक प्रमाणात विकसित झाली होती या सर्व बाबींचा विचार करून महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचा सर्वांगीण व समतोल विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम मंजूर करण्यात आला या कायद्यात १९६० पासून २५ जून १९९९ पर्यंत ४९ दुरुस्त्या झाल्या त्या सर्व दुरुस्त्यांमुळे महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ अधिकाधिक लोकाभिमुख व जीवनस्पर्शी झाली आहे. महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ देशात अग्रेसर आहे सहकारी कृषी पतसंस्था, सहकारी दुग्धसंस्था, सहकारी साखर, कारखाने, सहकारी सुतगिरणी, सहकारी उपसा जलसिंचनयोजना, गृहनिर्माण संस्था, सहकारी भांडार, गृह, बँक क्षेत्र, शैक्षणिक क्षेत्र इ. विविध स्वरूपात विस्तार झालेला आहे.

महाराष्ट्रात सहकार चळवळीचा प्रसार झाला व ती खोलवर रूजली नसती तर महाराष्ट्रातील ग्रामीण जीवनाचे चित्र अधिकच ओसाड व भकास दिसले असते डॉ.धनंजय गाडगीळ, डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील, यशवंतराव चव्हाण, वसंतदादा पाटील आणि इतर सामाजिक कार्यकर्त्यांनी जे प्रशासनीय प्रयत्न करून ग्रामीण विकासाचा चेहरामोहरा बदलून टाकण्याचा प्रयत्न केला त्यांच्या प्रयत्नातूनच ग्रामीण आर्थिक स्वावलंबनाचा, ग्रामीण कृषी विकासाचा मार्ग खुला झाला.

पद्मश्री विखे पाटील, वसंतदादा पाटील, तात्यासाहेब कोरे, यशवंतराव मोहिते, शंकरराव मोहिते, अहदमनगर जिल्ह्यातील संगमनेरचे भाऊ साहेब थोराल, धनंजयराव गाडगीळ, वैकुंठभाई मेहता व नाशिक जिल्ह्यातील भाऊसाहेब हिरे यांनी महाराष्ट्रात सहकारांचे रोपटं लावले आणि महाराष्ट्रात सहकाराचा उदय झाला सन १९५० -६० च्या दरम्यान महाराष्ट्रात अनेक सहकारी संस्था निर्माण झाल्या. महाराष्ट्रात सन १९४९ मध्ये किसनवीर यांनी सातारा जिल्हा बँकेची स्थापना केली तर २६ जानेवारी १९५५ साली के. भाऊसाहेब हिरे यांनी नाशिक जिल्हा मध्यवर्ती बँक स्थापन केली याप्रमाणे सर्वच जिल्ह्यात अनेक जिल्हा बँक स्थापन झाल्या तर लोणी जि. नगर येथे पहिला सहकारी साखर कारखाना प्रवरा सहकारी साखर कारखाना के. वि.खे.पाटील यांच्या पुढाकाराने दि. ३१ डिसेंबर १९४८ रोजी स्थापन केला त्याचे भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरूंनी कौतुक केले.

धुळे जिल्ह्यातील सहकार चळवळ :-

धुळे जिल्हा अस्तित्वात येण्यापूर्वी जळगाव व धुळे हे दोन्ही जिल्हे मध्ययुगीन काळापासून ‘खानदेश’ या नावाने ओळखले जात असत.खानदेशचे मुख्यालय धुळे हे होते खानदेशची पहिली सहकारी संस्था १९०४ मध्ये बोदवड ता.भुसावळ येथे अस्तित्वात आली ब्रिटीशांनी प्रशासनाच्या सोयीसाठी १९०६ मध्ये खानदेशचे विभाजन करून पूर्व खानदेश व पश्चिम खानदेश जिल्हे असे जिल्हे निर्माण केले.पूर्व खानदेशचे मुख्यालय जळगावला तर पश्चिम खानदेशचे मुख्यालय धुळे येथे करण्यात आले.

धुळे जिल्ह्यात सहकारी चळवळीचा उगम १९०७ साली शिरपूर तालुक्यातील होळनाथे या गावी झाला.या गावातील २५ शेतकरी एकत्र येऊन पहिली सहकारी सोसायटीच्या स्थापनेत पुढाकार घेतला के.चंद्रसिंह गिरासे मोठे सावकार होते जीवनात क्रांती घडवून आणणाऱ्या ह्या चळवळीची मुळे आज समाजाच्या सर्व थरात पोहोचली व नवीन संस्था उदयास आल्या.जिल्ह्यात नवीन सहकार चळवळीचे प्रणेते के.नवल आनंदा पाटील यांचा पुढाकाराने २३ जुलै १९४७ ता नावरा ता. धुळे येथे ‘नावरी सामुदायिक शेती सहकारी सोसायटी’ खऱ्या अर्थाने जिल्ह्यातील पहिली सहकारी संस्था अस्तित्वात आली आणि आज जिल्ह्यामध्ये सहकाराचा मोठा वटवृक्ष तयार झाला १ सप्टेंबर १९३० ला धुळे क्र.उ.बा समिती स्थापन झाली होती परंतु ती सहकार तत्वावर नव्हती तर नियंत्रीत स्वरूपात होती नावरा येथील सोसायटीची प्रगती पाहून जिल्ह्यातील विविध ठिकाणी सहकारी शेती सोसायट्या अस्तित्वात आल्या होत्या. सहकार तत्वावरील ह्या सोसायट्यां व्यापकता वाटत गेल्यानंतर साहजिकच विविध प्रकारच्या अडचणी उद्भवू लागल्या.त्या सोडाविण्या संदर्भात विचारविनिमय करण्यासाठी धुळे येथे १९६१ मध्ये राज्यस्तरीय परिषद आयोजित करण्यात आली होती. वैकुंठभाई मेहता हे परिषदेचे उद्घाटक तर नवल आनंदा पाटील स्वागताध्यक्ष होते या परिषदेत राज्यातील विविधभागात सहकार क्षेत्रात काम करणारे तज्ञ व अनुभवी व्यक्ती सहभागी झाल्या होत्या. सहकार संदर्भातील ती भारतातील वैशिष्टपूर्ण पहिलीच परिषद उरली होती.

सारांश :-

१९०४ साली कायद्याने सुरु झालेली चळवळ गोगल गायीच्या गतीनेच वाटचाल करीत होती १९१४ते १९१८ चे पहिले महायुद्ध १९२८ ते १९३० ची जागतिक आर्थिक महामंदी त्यानंतरचे १९३९ ते १९४५ चे दुसरे महायुद्ध समाजातील प्रभावी नेते देशाला स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या मागे लागलेले गांधी, सुभाषचंद्र बोस, नेहरू यांचे बरोबर समाजवादी विचाराने भारावलेली मंडळी यांच हा काळ होता

स्वराज्य मिळाले की बाकी सगळे मिळेल या विचारांची ही मंडळी तो एक भारावलेलाच काळ होता. १९६१ मध्ये महाराष्ट्र एक भषिक राज्य अस्तित्वात आले आणि राज्याच पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्रात कृषी औद्योगिक समाज निर्माण करण्याची घोषणा केली या कामी सहकारी चळवळींकडे विशेष जबाबदारी सोपविण्यात आली हा काळ सहकाराच्या चळवळीच्या दृष्टीने सुवर्ण युगासारखा आहे. शासकिय धोरणाला पाठिंबा शासकिय अर्थसहाय्य यामुळे

कार्यकर्त्यांच्या विशेषतः ग्रामीण भागातील कार्यकर्त्यांत एक उत्साहाचे वातावरण निर्माण झाले जिल्ह्या-जिल्ह्यातून प्रभावीपणे काम करणारे विकासाची दृष्टी असणारे कार्यकर्ते निर्माण झाले.

अशा रितीने विकासाची दृष्टी असलेले शासन पंचायत राजसंस्था आणि सहकारी संस्था यांचे हात राज्याच्या विकासाला लागले सहकारी कार्यकर्त्यांची फार मोठी फळी अस्तित्वात आली त्यात ग्रामीण भागातील वंचित अर्थात फारशा न विकलेल्या कार्यकर्त्यांचा मोठा भरणा होता. पद्मश्री विखे पाटील, गुलाबराव पाटील, तात्यासाहेब कोरे, वसंतदादा पाटील, रत्नाप्पा कुंभार, शंकरराव मोहीते पाटील अशी किती तरी नावे सांगता येतील याच काळात राज्य सहकारी बँका व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाही आपल्या आर्थिक ताकदीसह या सहकारी संस्थांच्या पाठीशी उभ्या होत्या. दुधात साखर म्हणजे सहकारी कार्यकर्त्यांच्या या कामाला विचारवंताचे पाठबळ होते. डॉ. धनंजय गाडगीळ, कै. वैकुण्ठभाई मेहता, डॉ. वि.म. दांडेकर यांचा याबाबत आवर्जून उल्लेख करायला हवा. यातील बहुतांश मंडळी आज काळाच्या पडद्याआड गेली आहेत सहकारी नेतृत्वाची ही बळकट पिढी होय.

संदर्भ :-

१. पाटील जे. झेड (लेख) - सहकारी महाराष्ट्र मासिक आवृत्ती जानेवारी २००८
२. भिवसनकर के. एस. - महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण, केलास पब्लिकेशन औरंगापूर, औरंगाबाद - प्रथम आवृत्ती - पतसंस्था नियोजन १५ ऑगस्ट १९९३
३. प्रा. फाले - प्र. क. - संस्था नियोजन सहकारी संस्था व मनुष्यबळ विकास - महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ मर्यादीत, पुणे २००८
१. यादव उत्तम - सहकारी संस्था व मनुष्यबळ विकास महाराष्ट्र राज्य सहकार संघ मर्यादीत, पुणे जून २००८
२. देशपांडे कृष्णाजी भाऊराव - 'सहकारी संस्थांची कार्यपध्दती' ४ थी आवृत्ती लोखंडे व जोशी प्रकाशन, पुणे
३. दै. सकाळ वृत्तपत्र - धुळे कार्यालय वर्धापनदिन सहकार विशेषांक पुरवणी - २४ ऑगस्ट २००३
४. उपरोक्त - १
५. गाडगीळ ध.रा. - सहकारी संस्था अध्यक्ष भारतीय सहकारी संघ
६. घाणेकर सौ. विद्या - 'ग्राहक सहकार चळवळ' - चिरंजीवी ग्रंथ प्रकाशन टिळक रस्ता, पुणे ९ प्रथम आवृत्ती - १ डिसेंबर १९६७
७. यादव उत्तम - 'भारतातील सहकार चळवळ' - राज्य सहकारी संघ मर्यादीत, पुणे - आवृत्ती २००५
८. महाराष्ट्राचे जिल्हे धुळे - प्रकाशन - प्रसिध्द विभाग महाराष्ट्र सरकार मुंबई - आवृत्ती ऑगस्ट १९६१.